

Оксана Тімець

ІСТОРИЧНІ ВІХИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ

У статті розглядається питання історії становлення системи професійної підготовки майбутніх учителів географії. Досліджуються шляхи і можливості удосконалення географічної освіти за різних соціальних і політичних умов.

Ключові слова: географічна освіта, підготовка вчителя-географа.

Oksana Timets

HISTORICAL MILESTONES OF PROFECIONAL PREPARATION FUTURE TEACHERS OF GEOGRAPHY

In this article considered the question of the history of becoming the system of professional preparation future teachers of geography. Investigate the ways and opportunities of perfection the geography education in different social and political conditions.

Key words: geography education, preparation future teachers of geography.

Оксана Тимец

ИСТРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ

В статье рассматривается вопрос истории становления системы профессиональной подготовки будущих учителей географии. Исследуются пути и возможности усовершенствования географического образования в разных социальных и политических условиях.

Ключевые слова: географическое образование, подготовка учителя-географа.

Сучасні зміни в науковій концепції формування особистості майбутнього вчителя географії, його фахової компетентності в нових соціальних умовах вимагають досконалого вивчення проблем становлення і розвитку географічної освіти в навчальних закладах України на різних історичних етапах та наукового аналізу фактів, які доцільно враховувати в процесі оновлення національної освіти. Науковці виокремлюють у розвитку вищої педагогічної (В. Луговий [7], В. Майборода [8]) і, зокрема, географічної (М. Криловець [5], В. Круль [6], І. Шоробура [16], Л. Мельничук [10] та ін.) освіти декілька етапів, що тісно пов'язані з історичними, соціальними й політичними подіями в державі та мають суттєвий вплив на становлення шкільної географічної освіти. У системі шкільного навчання різних історичних епох географія посідала різні позиції, що зумовлювало зміни в системі професійної підготовки вчителів-географів. Узагальнення результатів наукових досліджень, вивчення традицій і реформаційних процесів у географічній освіті дають

підстави стверджувати, що теоретичні й практичні засади навчання школярів географії й підготовки до цього процесу вчителів у вітчизняній освіті мають тривалу й багату історію. Саме вивчення окреслених процесів уможливило з'ясування причин перетворень у професійній підготовці майбутнього вчителя географії та потрактування його фахової компетентності як елемента загальної підготовки у ВНЗ.

Історичні дані про географічну освіту, згідно з результатами аналізу дисертаційних робіт і фахової літератури, свідчать про її розвиток у вузькому науково-методичному аспекті щодо питання підготовки вчителів. Презентовані наукові результати повною мірою не використовувались у процесі формування фахової компетентності майбутніх учителів географії. З огляду на специфіку географічної науки, основні тенденції професійної підготовки, зокрема, майбутніх учителів географії, тісно пов'язані зі змінами в розвитку державного устрою й суспільного життя в країні. Саме тому ми не виокремлюємо чіткі межі періодизації в ретроспективі професійної підготовки майбутніх учителів географії, а відповідно до предмета нашого дослідження, прослідковуємо її зміни в часі й просторі.

На початку XVII ст. релігійно-національні товариства, що створювали при церквах, а також ремісничі й цехові організації відкривали міські братства як самобутні навчальні середні заклади, які зберігали слов'янські вчительські традиції. О. Сухомлинська вказує: „відштовхуючись від греко-слов'янської релігійної традиції, діячі братських шкіл приходять до ідеї про необхідність прилучення до здобутків західноєвропейської культури – у школах починають вивчати польську та латинську мови, вивчають і опановують античні джерела, зростає їх інтерес до пізнання природи, суспільства” [14, с. 3–4]. Така ситуація позначилася й на географічній освіті.

Значний внесок у розвиток вищої освіти в XVII ст. зробила Києво-Могилянська академія [4], де професійно готували вчителів, які змінили ченців при монастирях, працівників культових і військових установ. Саме цей навчальний заклад заклав основи вищої педагогічної освіти, тут

започатковано роботу закритих трирічних педагогічних інститутів, які функціонували також при Харківському (1805 р.) і Київському (1834 р.) університетах та в Кременецькому ліцеї.

Упродовж зазначеного періоду плідною була діяльність М. Раєвського – автора підручника з мінералогії для учнів реальних училищ, де наголошено на обов'язковому використанні в ході уроків різноманітних прийомів і методів навчання (спостереження, порівняння, бесіди). Позиція вченого відповідала новим на той час освітнім програмам, що рекомендували ознайомлювати учнів із різними предметами і явищами природи.

Створення педагогічних інститутів декларував Статут імператорських університетів. Навчання в університетах тривало лише до 1858 року, а надалі вчителів готували на педагогічних курсах і семінаріях, які потребували менших економічних державних затрат. Згодом нехтування важливістю вищої педагогічної освіти призвело до закриття цих курсів та ліквідації ґрунтовної підготовки вчителів, зокрема й учителів географії.

Розвиток соціально-економічних факторів і деякі політичні події сприяли відновленню підготовки вчителів, у зв'язку з чим були відкриті вчительські інститути. Із 1872 року такі інститути (із терміном навчання – три роки) діяли, зокрема, у Ніжині, Феодосії й Глухові, де готували вчителів для міських шкіл та вищих початкових училищ, а географічні відомості були складником природознавства поряд із фізикою, математикою, педагогікою, Законом Божим та іншими дисциплінами. Цікавим є факт, що в інститутах, паралельно з вивченням педагогіки й опануванням елементарних знань із методики навчання географії, проходили педагогічну практику. Це свідчить про ґрунтовність тогочасної педагогічної освіти, надання майбутнім учителям не лише теоретичних знань, а й практичних компетенцій.

Кінець XVII ст., на думку В. Майбороди, ознаменований тим, що „створення університетів з педагогічними інститутами при них, Вищих жіночих педагогічних курсів, учительських інститутів та екстернатів заклало основу для функціонування й розвитку системи вищої педагогічної освіти в Україні.

Водночас вона удосконалювалася на основі старої і нової вищої педагогічної школи” [8, с. 18].

Промислова революція в Європі XVII – XVIII ст., швидкий розвиток продуктивних сил спонукали до нових досліджень у географічній науці та сприяли підвищенню рівня навчання географії учнівської й студентської молоді. За ініціативи М. Ломоносова в географічній освіті була запроваджена програма краснавчального вивчення території. Крім того, перебуваючи на посаді керівника географічного департаменту АН, М. Ломоносов опікувався проблемою підготовки вчителів географії, акцентуючи увагу на потребі посилення ґрунтовності їхніх фахових знань [2], на що вказує М. Баранський.

У зв’язку з інтенсивним використанням людиною природних багатств і розвитком економіки, наприкінці XVIII ст. викладання природознавства у вітчизняних школах передбачало наявність змістовних географічних відомостей. Були відкриті народні училища – головні заклади, із терміном навчання 5 років (вивчали географію, історію, механіку, фізику, мінералогію, ботаніку) і малі (2 роки навчання) та вчительські семінарії.

На дослідницьку увагу заслуговує підручник із природознавства „Начертание естественной истории” (1768), створений В. Зуєвим (1754 – 1794 рр.) для народних училищ Російської імперії. Посібник витримав чотири перевидання, уперше в природничій освіті він розв’язував основні завдання методики викладання курсів, пов’язаних із вивченням природи. Автор підручника довів важливість послідовності вивчення природознавства за принципом від простого до складного (випале царство (нежива природа), царство рослин (жива природа), царство тварин) і наголосив на обов’язковому створенні спеціальних кабінетів, де були б представлені наочні посібники, колекції, натуральні об’єкти. В. Зуєв порушив питання про викладання шкільного предмета з використанням різноманітних методів, прийомів, засобів, організаційних форм навчання, де головну роль відігравали екскурсії. Саме В. Зуєва вважають засновником вітчизняної

методики викладання природознавства (у змісті були передбачені елементи географічних знань).

В. Татищев створив достатньо повний як для свого часу географічний опис Росії, що став першим вітчизняним підручником із географії. У 1719 році в Росії вийшов підручник Я. Гюнберга „Земноводного круга краткое описание, и старых, и новых географий по вопросам и ответам через Якова Гюнберга собранные”, де подано відомості про різні країни світу й загальні географічні дані. У 1776 році підготовлено вітчизняний підручник із географії Х. Чеботарьова „Географическое и методическое описание Российской империи”.

Отже, кінець XVIII – початок XIX ст. (час приєднання до Росії Східної Білорусі й Правобережної України) став епохальним у виокремленні географії як науки й чітко структурованого шкільного предмета, що викладали лише в початковій школі, приділяючи основну увагу вивченню географічних назв і номенклатури та акцентуючи на запам’ятовуванні фактів. У школах послуговувалися голландськими й німецькими підручниками з географії, перекладеними російською мовою, як-от „Географією, або Коротким описом земної кулі”, де вміщено відомості про градусну сітку, описи природних явищ, а також низку статистичних даних про різні частини світу та Росію, зокрема.

Особливу роль у становленні географії окресленого періоду відіграє науковий доробок й практична діяльність М. Гоголя. Обстоюючи думку про обов’язкову неперервну географічну освіту, він наполягав на використанні вдосконалених засобів і прийомів навчання з обов’язковим застосуванням карти й роботи на місцевості. Основними його працями є: „Отрывок детской книги по географии” (1830), „Мысли о географии” (1829) [3]. Сучасне бачення ролі М. Гоголя у розв’язанні проблеми професійної підготовки вчителів географії досліджують В. Шевченко та М. Криловець [15].

У 60–і рр. XIX ст. основні вимоги до змісту географічної освіти окреслив К. Ушинський (1824 – 1870 рр.), обґрунтувавши роль географії як

навчального предмета, запропонувавши розвивати країнознавчий принцип у навчанні, наголосивши на виховній функції географії, на необхідності тісного зв'язку навчання географії з освоєнням навколишньої природи й діяльності людини в ній. Видатний педагог сформулював принцип „від відомого до невідомого”, вважаючи головним у географії вивчення рідного краю та своєї країни в цілому. Учений звертав увагу на важливість розвитку уваги школярів, формування знань із застосуванням наочності як одного з важливих принципів дидактики.

У другій половині XIX ст. фізична географія виокремилася в самостійну галузь науки. Одним із її засновників був В. Докучаєв, який у 1889 – 1894 рр. керував експедиційними дослідженнями в Україні (спільно з В. Вернадським, Г. Висоцьким, Г. Морозовим, К. Глінкою, Г. Танфільєвим), заклав основи ландшафтознавства, ґрунтознавства, сформулював основні положення про природно-історичну зональність, природно-територіальні комплекси. Географи П. Броунов, Є. Ленц, С. Рудницький теоретично аргументували об'єкт і предмет географічної науки, що сприяло підвищенню значущості географічної освіти.

Поділ України між Російською та Австро-Угорською імперіями у XIX ст. призвів до уповільненого розвитку українського народу порівняно з розвиненими країнами. Водночас в окреслений період передові світоглядні думки висловлювали представники прогресивної педагогічної думки України: Х. Алчевська, В. Антонович, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Корф, І. Франко та ін., що позитивно впливало на еволюцію освіти і науки. Тоді були створені українські підручники для дорослих і дітей, функціонували громадські товариства, недільні школи, клуби, бібліотеки, театральні вистави, дитячі майданчики, хоч бідність широких верств населення обмежувала навчальні потреби дітей, зокрема й географічні.

Кінець XIX ст. ознаменований створенням Педагогічного товариства (1859 р.), організатором якого є П. Редкін – видатний освітній діяч, фундатор

методики навчання географії. Саме завдяки членам товариства привернуто увагу громадськості й уряду до проблем вивчення географії як навчального предмета в школі та у вищих навчальних закладах (А. Овсянніков), до потреби пізнання рідного краю в географічному аспекті (Д. Семенов), з'ясовано й обговорено дидактичні правила та методи географії (М. Раєвський). Розвиваючи методику навчання географії, П. Редкін (1808 – 1891 рр.) заснував перші педагогічні журнали: „Бібліотека для виховання”, „Народна школа”, „Учитель”, „Педагогічний літопис”. Учений був співавтором і редактором таких підручників, як „Початковий курс географії” (співавтор А. Барков й ін.), „Короткий курс географії Росії” (співавтор Е. Лесгафт), „Підручник географії” (співавтор О. Герд), „Методи і принципи географії” (співавтор Е. Петрі), „Нариси методики і дидактики навчальної географії” (співавтор А. Соколова), „Географія як наука і як навчальний предмет” (співавтор Н. Раєвський), „Уроки географії” (співавтор Д. Семенов) та ін.

У Росії, наприклад, географія була рівноправним шкільним предметом, тут розроблено рекомендації з методики навчання географії, підготовлено, зокрема, посібники „Педагогічні замітки для вчителів” і „Уроки географії” (Д. Семенов), де наголошено на ролі наочності й організації самостійної роботи школярів (особливо креслення карт) у навчанні географії. У змісті географічної освіти особливу увагу приділяли вивченню території Росії (наприклад, „Короткий землеопис Російської держави” – підручник для третього класу народних училищ). Створення оригінальних шкільних підручників із географії – серйозне досягнення методики в XIX – XX ст. (автори: А. Крубер, Г. Іванов, Е. Лесгафт, А. Барков, С. Чефранов). У посібниках враховано такі методичні положення, як доступність викладання складних питань змісту, скорочення списку номенклатурних об'єктів, використання історичного та країнознавчого підходів. Серією цих підручників послуговувалися й після 1917 року.

Починаючи з 1907 року, географію поступово вводили до програм початкових класів гімназій, реальних, відомчих училищ, приватних шкіл, однак рівень викладання ще протягом тривалого часу був незадовільним (переважали нічим не обґрунтовані факти), а методика – застарілою й примітивною. Уся класна та позакласна робота учнів полягала в запам'ятовуванні різних назв річок, гір, озер, міст, островів, висот гірських вершин, кількості жителів у країнах, тобто, за словами Е. Лесгафта, „процвітав номенклатурний напрям у шкільній географії”. Від учнів віком 10–12 років вимагали знання до 2 тис. назв, близько 1 тис. цифр матеріалу підручника. Діти губилися у великому обсязі географічної номенклатури та її комбінаціях.

Обов'язковими видами занять на уроках географії були креслення і замальовування карт, тобто їх дублювання за географічною сіткою на власний розсуд дітей, а згодом – графічне зображення цифрового матеріалу (найчастіше складали звичайні схеми). Кресленням захоплювалися настільки, що всю увагу зосереджували на створенні діаграм, особливо коли йшлося про взаємозв'язок декількох географічних елементів. Це забиравало в дітей багато часу, але зовсім незначною мірою поглиблювало їхні географічні знання.

Крім того, для школи необхідним було збільшення географічних матеріалів, зокрема карт й атласів, картин, інших засобів унаочнення, підручників, посібників; недосконалими були й методи навчання. Педагоги потребували оптимізації знань, ширшого ознайомлення з науковими досягненнями в галузі географії та зменшення цифрового навантаження на теоретичний матеріал. Наприклад, паралельно з вивченням компонентів природи й території України, поясненням їхнього взаємозв'язку, учням необхідно було обов'язково запам'ятовувати численні температурні показники в окремих районах, статистичні дані про кількість домашніх тварин або про чисельність працівників у окремих галузях господарства. Схоластичне подання матеріалу призводило до зниження рівня науковості в

навчанні дітей географії, посилювало розрив між викладанням географії, її методикою та розвитком науки.

Суттєвий внесок в удосконалення методики навчання географії зробив Л. Весін, автор „Історичного огляду підручників загальної і російської географії”, що описав історію розвитку змісту шкільної географії й методики її навчання більше ніж за півтора століття, звернув увагу на необхідність докорінного поліпшення стану викладання географії в школах і в університетах. Дослідник зазначив, що вдосконалення підручників, у передмовах до яких викладено основні рекомендації з вивчення школярами географії, суттєво впливало на розвиток методики навчання предмета. Розвиткові методики навчання географії присвячено фундаментальний реферат Л. Весіна „Історичний нарис викладання географії в Росії”.

Негативним в освіті XIX ст. С. Русова вважає те, що досі не було з'ясоване місце географії в системі шкільних предметів [12]. Кожна школа, гімназія чи училище, залежно від змісту освіти, самостійно укладали навчальні плани, які нерідко відрізнялися недостатнім обсягом основоположних наукових географічних знань. Так, у реальних училищах географію вивчали в перших п'яти, а в жіночих гімназіях – у перших чотирьох класах; лише в комерційних училищах географія з'являлася в середніх (6, 7, 8) класах. Це знижувало рівень знань учнів із географії та їхніх можливостей вступити до вищих навчальних закладів освіти.

Наприкінці XIX ст. в університетах України створено кафедри географії, зокрема при Київському (очолював П. Броунов – автор „Курсу фізичної географії” (1910)) та Харківському університеті (очолював А. Краснов, якому належать важливі фізико-географічні дослідження й описи Лівобережної України та степів Причорномор'я).

Кафедру географії в Московському університеті організовано в 1884 році (керівник – Д. Анучин), що послугувало поштовхом до написання шкільних підручників, удосконалення структури й змісту шкільної географії. У 1915 році в Москві відбувся Перший з'їзд учителів географії Росії, у ході

якого порушили завдання перебудувати шкільну географію, але, у зв'язку з відомими подіями в житті країни, ці завдання так і не реалізовано. На початку XX ст. у структурі українських університетів (інститутів) не існувало географічних факультетів, така ситуація тривала аж до революційних подій 1917 року.

Становлення вищої та шкільної географічної освіти з 1917 по 1940 рік ознаменоване пошуком нових форм викладання географії, але в учительських інститутах було обмаль кваліфікованих викладачів, бракувало обладнання, підручників і наочних посібників. За чотири роки навчання студенти отримували теоретичні знання й практичні навички, які були недостатньо науково обґрунтованими й не чітко структурованими. Такий стан речей пояснюють тим, що викладання географії вкрай примітивізували, будь-які пропозиції щодо його вдосконалення відкидали. Висловлювали думки проти оцінок, екзаменів, завдань учням додому, критикували підручники, урочну систему навчання, предметну систему навчання матеріалу. Для скорочення кількості предметів, вказує Л. Мельничук, „робили спроби взагалі ліквідувати шкільну географію як навчальний предмет, а необхідні для учнів географічні відомості безсистемно розкидали між дисциплінами природничого циклу” [10, с. 8].

Зауважимо, що за ініціативи Географічного товариства все ж таки проводили експедиційні дослідження для вивчення різних елементів географічної оболонки. Результативність проведення такої роботи сприяла функціонуванню декількох кафедр географії, які забезпечували викладання географічних дисциплін та методики навчання географії.

Водночас навчання в університетах передбачало обов'язкове опанування педагогіки й психології. У 1918 році розроблено програми підготовки педагогічних кадрів і програму національної школи, де обов'язковими навчальними предметами названо українську мову, історію, літературу і географію, тобто поряд із психолого-педагогічними та загальноосвітніми дисциплінами майбутні вчителі оволодівали й спеціальними (географічними)

дисциплінами. У цьому ж році створено Всеукраїнську вчительську спілку, оновлено підручники, посібники для вчителів, уведено нові методи навчання.

Отже, експериментування в освіті 20-х років ХХ ст. сприяло розбудові національної педагогічної освітньої галузі. Відкрито так звані комуністичні університети, інститути народної освіти, вищі трирічні педагогічні курси, де готували педагогічні кадри нового покоління, які мали не лише досконало знати свій предмет, а й бути ідейними діячами Радянської держави. За даними С. Сірополка, „з числа тринадцяти інститутів народної освіти, які налічувалися в 1929 році, дійсним новотвором є лише один – Донецький в Луганську, а решта є перетворені або перейменовані попередні школи” [13, с. 742].

Із початку ХХ ст. розпочав свою діяльність Київський інститут народної освіти на базі педагогічного інституту при університеті імені Святого Володимира (нині Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова). Інститут об'єднував факультети професійної освіти, соціального виховання і робітничий факультет, де викладали географію, що входила до переліку дисциплін агробіологічного відділу, у складі якого функціонували дві секції – природнича й географічна.

Основна мета вивчення географії у ВНЗ полягала у засвоєнні майбутніми вчителями принципів індустріалізації та розвитку виробництва, тому виникла потреба в розробленні нормативних документів, які б уможливили зв'язок педагогічної освіти з практичною діяльністю та професіоналізацію змісту й форм географічної освіти через уведення неперервної виробничо-педагогічної практики. Згідно з цими документами кожен навчальний заклад мав змогу створювати власні навчальні програми, обираючи зміст й обсяг географічного матеріалу та форми навчального процесу. У вищій школі запроваджено лабораторно-груповий метод викладання, в основу якого покладено прийом групової самостійної роботи студентів.

Політичне підґрунтя освіти, потреба у розвитку народного господарства сприяли створенню педагогічних інститутів та університетів (із терміном навчання 5 років), основним завданням яких була підготовка кваліфікованих і „політично зрілих” учителів. Освітній процес у цих навчальних закладах, за словами В. Майбороди, організовували по-різному: одні вищі заклади освіти прагнули до збільшення фундаментальних дисциплін та посилення наукової діяльності, а інші, навпаки, пропагували методичні аспекти в підготовці вчителя [8].

Отже, для періоду державного становлення після революційних подій характерні, по-перше, нез’ясованість місця географії в системі наук до 30-х років ХХ ст.; по-друге, утвердження її як самостійного загальноосвітнього предмета після низки урядових постанов, починаючи з 1931 року. У школах запроваджували комплексне навчання, використовували різні за змістом й обсягом навчальні програми. Найбільш успішними методами навчання вважали “дальтон-план”, метод проєктів, бригадно-лабораторний метод. Трудова школа, головним завданням якої була підготовка робітника, постійно зазнавала політичних утисків і заполітизованості, що призводило не лише до часткої зміни навчальних програм, форм і методів роботи, а й до періодичного зникнення географії як самостійного навчального предмета чи до об’єднання її з іншими предметами.

Водночас викладачі вищих навчальних закладів, проводячи лекційно-практичні заняття, пропагували дослідження в природі, на підприємствах, залучаючи студента до активної самостійної роботи. Семінарсько-групову роботу студентів поєднували зі вступною або із заключною частинами лекції викладача, що знижувало ефективність навчання, обмежувало всіх суб’єктів навчального процесу в часі й творчості, зменшувало їхню відповідальність за якість освіти. Студент-географ, не отримавши належної кількості академічної інформації, змушений був працювати бригадно-лабораторним методом, де не завжди його діяльність збігалася в часі з можливостями товаришів. Згідно з

розкладом студент щоденно вивчав три дисципліни, причому більшість часу відводилося саме на виконання лабораторних робіт.

Активна позиція держави стосовно підвищення рівня господарської діяльності актуалізує нові вимоги до випускників загальноосвітньої школи, зокрема щодо посилення значущості шкільної географічної освіти, яка залежить від якості підготовки вчителів. З огляду на це М. Баранський розробив завдання й окреслив шляхи покращення професійної підготовки майбутніх учителів географії [1]. Тобто розпочинається удосконалення засад вітчизняної методики навчання географії, видають спеціальні методичні посібники, рекомендації для вчителів, що сприяло розвитку географічної науки, утвердженню її здобутків у вищій школі.

У період формування радянської школи єдиних навчальних програм не було, їх розробляли місцеві органи освіти. У 1918 році ухвалено перший закон про школу – „Положення про Єдину трудову школу СРСР”, а 1919 року – відповідний документ в УРСР. Згідно із цим законом географія була частиною змісту таких предметів, як природознавство й суспільствознавство, приділяли увагу краєзнавству, вивченню особливостей навколишньої природи та господарської діяльності людей.

У 1920 році в Харкові пройшла Перша Всеукраїнська нарада з освіти, де затверджено „Схему народної освіти УРСР”, що дало змогу розширити мережу професійних шкіл II ступеня для підготовки кваліфікованих робітників, які мали відбудовувати народне господарство. Однак у цих школах для вивчення географії майже не був передбачений навчальний час.

Після утворення СРСР (1922 р.) Україна мала деяку автономію в організації освіти та її науково-методичному забезпеченні. У цей період створено двоступеневу трудову школу з дев'ятирічним терміном навчання, де особливу увагу зосереджували на вивченні рідного краю, школярі здобували окремі географічні знання в ході опанування природознавства. Крім того, географію вважали дисципліною, що відіграє провідну роль у патріотичному вихованні й підготовці юнаків до служби в армії.

Упродовж аналізованого періоду географія як наука розвивалася завдяки досягненням таких учених, як О. Борзов, І. Вітвер, Е. Давидов, В. Кременецький, М. Колосовський, М. Птаха. Теоретичні й прикладні аспекти методики навчання географії пов'язані з працями відомих географів і методистів: В. Буданова, А. Баркова, М. Баранського, В. Ерделі, А. Половинкіна та ін. Так, В. Ерделі обстоював думку про обов'язкове створення кабінетів географії, обґрунтував необхідність функціонування при школах географічних майданчиків – „географічних лабораторій під відкритим небом”; А. Половинкін розробив методику застосування педагогічного малюнка на уроках географії.

Починаючи з 30-х років ХХ ст., фіксують певну стагнацію у розвитку української педагогічної думки через нівелювання особливостей української системи середньої освіти, русифікацію шкіл тощо, коли українська школа стала частиною „російсько-радянської культури”.

Географія як самостійний предмет з'явилася в школі 1934 року, коли була ухвалена постанова ЦК СРСР і ЦК ВКП (б) „Про викладання географії в початковій і середній школі”. Тоді розпочали роботу над підготовкою методичних посібників для вчителів географії, атласів для учнів, нових підручників, навчальних картин, ілюстрацій; важливу роль у підвищенні кваліфікації вчителів географії відігравав науково-методичний журнал „Географія в школі”.

Основи теорії й практики природничої освіти були закладені когортою видатних науковців, зокрема В. Вернадським, П. Тутковським, С. Рудницьким та ін. Перший президент АН України, академік В. Вернадський (1863 – 1945 рр.) залучив до вивчення геохімічної будови біосфери Землі (науковець виокремив різні геохори (ландшафти), які мають зональні особливості) географа й геолога П. Тутковського, якого вважав „кращим знавцем неживої природи України”, економіко-географа К. Воблого та фітогеографа і ботаніка В. Липського. У 20-х роках за ініціативи

В. Вернадського в Академії наук розгорнуто геоморфологічні, кліматологічні та краєзнавчі дослідження.

Академік П. Тутковський (1858 – 1930 рр.) брав участь в експедиціях Поділлям, Таврією, Поліссям, по-новому пояснив походження рельєфу, з'ясував палеографічні умови цих регіонів. У 1913 – 1925 рр. керував кафедрою географії в Київському університеті, опублікував понад 100 географічних праць, серед яких особливе значення мають дослідження ландшафтів.

Наукова спадщина академіка С. Рудницького (1877 – 1937 рр.) становить понад 150 праць із фізичної географії, геоморфології, антропогеографії, історичної й політичної географії, картографії та краєзнавства. Учений потрактував географію як загальну просторову науку про Землю, зарахувавши її до природничих наук; розробив чітку структуру географічної науки, виокремивши загальну (систематичну) і спеціальну (описову, хорологічну) будову. Учителюючи у львівських і тернопільських гімназіях, викладаючи в університетах та інститутах Львова, Праги, Відня й Харкова, С. Рудницький намагався зробити географію всенародною наукою, яка б сприяла вихованню патріотизму й розвитку географічного мислення поколінь, що підростають. Розроблені ним дидактико-методичні засади навчання географії в школі були реалізовані в численних посібниках: „Початкова географія для народних шкіл” (1919), „Україна – наш рідний край” (1921), „Коротка географія України” (1910, 1914), „Основи землезнання України” (1924, 1926) тощо. У багатьох працях науковця подано характеристики компонентів природи України та описи країв. У 1927 році С. Рудницький організував у Харкові Український науково-дослідницький інститут географії та картографії. У 1928 році видано перший „Географічний атлас України”, який узагальнював результати краєзнавчих досліджень у багатьох регіонах.

Отже, ґрунтовні природничо-географічні студії сприяли становленню географії як науки, а також підвищенню якості географічної та методичної

освіти у ВНЗ. На початку 30-х років педагогічну освіту надавали вищі навчальні заклади – педінститути й факультети у складі університетів; середні – педтехнікуми з політико-просвітницькими відділеннями; педкурси та педагогічні класи в школах II ступеня. При Київському, Харківському, Одеському та Дніпропетровському університетах відкрито географічні, або геолого-географічні факультети, які долучалися до досліджень природних ресурсів і народного господарства, що координувала Рада з вивчення продуктивних сил АН України, створена 1934 року. Географічне вивчення України, крім того, проводили галузеві науково-дослідницькі та проектно-пошукові установи й організації.

„Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР” (1958 р.) уможливив урахування національного компонента в навчально-виховному процесі, посилення практичної спрямованості середньої школи, підготовки молоді до життя. Виокремлюючи сім періодів розвитку педагогічної думки в Україні, О. Сухомлинська зазначає, що вже в 60-х роках „у результаті реформування змісту середньої освіти було визначено такі її пріоритети: формування матеріалістичного світогляду та високої комуністичної моральності, набуття міцних знань та побудова шкільних загальноосвітніх предметів відповідно до логіки науки. Середня школа почала називатися середньою загальноосвітньою школою, вона відмовилася від професіоналізації, і трудове навчання стало складником предметів науково-практичного циклу. Наукові та методичні розробки носили прагматичний характер і радянське, позанаціональне спрямування” [14, с. 4].

У радянській школі, на думку групи авторів [11], по-новому сформулювали мету середньої географічної освіти, помітними були зміни в її змісті, що пов'язано з соціально-економічним розвитком країни. Для аналізованого періоду становленню географічної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах характерна реорганізація системи педагогічної освіти й нова номенклатура педагогічних спеціальностей із посиленням ролі фахових

(спеціальних) дисциплін. Відповідно до державної постанови, датованої 5 вересня 1931 року, географію кваліфікували як самостійний шкільний предмет, почали розробляти новий навчальний план для природничого відділення педагогічних інститутів із чотирирічним терміном навчання. Із 25 серпня 1932 року, у зв'язку з оновленням шкільних програм із географії, у вищих навчальних закладах удвічі збільшили кількість годин для вивчення спеціальних географічних дисциплін.

Переїнявши досвід роботи Московського державного педагогічного інституту (завідувач кафедри – М. Баранський), 1932 року в Україні відновили діяльність географічного відділу Харківського університету, а 1933 року – Київського університету. В уніфікованих навчальних планах цих закладів було передбачене вивчення фізичної й економічної географії та запланована велика кількість годин для самостійної роботи студентів.

До кінця тридцятих років у педагогічних інститутах та університетах відділи замінили факультетами. На природничих факультетах географічні дисципліни утворювали спеціальний цикл навчальних курсів, для опанування яких заплановано велику кількість годин. Був збільшений обсяг лекційних годин, хоч практичні (лабораторні) заняття та самостійна робота студента не втратили своєї актуальності.

Формування розгалуженої системи географічних дисциплін у ВНЗ продовжено в у 40 – 90-х рр. ХХ ст., навіть події Другої світової війни не стали на заваді розвитку географічної освіти. Як зауважує Л. Мельничук, „у важкі роки війни шкільна географічна освіта не тільки не припиняла свого розвитку і вдосконалення, а набула важливого державного значення, перетворившись у військово-географічну освіту, таку необхідну для молодих захисників Вітчизни” [270, с. 13]. Дослідниця акцентує увагу й на тому, що „війна показала не тільки успіхи у викладанні шкільної географії, а й виявила ряд недоліків. Одним з них було невміння читати топографічну карту, недостатня увага до вироблення навичок використовувати її при виконанні практичних робіт, орієнтуватися на місцевості тощо” [10, с. 13]. Саме

виявлення цих недоліків призвело до реформування вищої географічної освіти в післявоєнні роки. Головне завдання вбачали в налагодженні тісного зв'язку між навчанням і застосуванням знань у практичній діяльності та в посиленні самостійної роботи студентів. Реформу розпочали зі збільшення терміну навчання в педагогічних інститутах, передовсім для збільшення годин на самостійну роботу студентів та годин на виконання лабораторних і практичних робіт (понад 60 % від загальної кількості навчального часу).

У 50-х роках ХХ ст. ухвалено державну постанову про введення загальної обов'язкової десятирічної освіти на основі політехнічного навчання, де географії відведено одне з центральних місць, що сприяло підвищенню вимог до підготовки майбутніх учителів географії та проходження ними практики в школі.

За висновками М. Криловця, „у середині 50-х років була спроба скоротити обсяг теоретичної підготовки студентів з педагогічних дисциплін майже удвічі з одночасним суттєвим збільшенням тривалості педагогічної практики студентів у школі. Помилковість такого кроку стала очевидною згодом, і на початку 60-х років тривалість практики було скорочено” [5, с. 45]. Завдяки цьому кількість годин для вивчення фундаментальних географічних дисциплін збільшилася на третину. Спроба уникнення вищеназваних проблем умотивувала потребу готувати вчителів за подвійними спеціальностями для сільської малокомплектної школи, що також збільшувало академічне навантаження студента-географа.

Отже, кожен наступний етап політичного „вдосконалення” державної влади супроводжувало розроблення нових навчальних планів і програм, зміни термінів навчання майбутніх учителів географії, що мало відповідати потребам школи. Зміст вищої географічної освіти залежав від досягнень географічної науки та змісту шкільного курсу географії, що поетапно вдосконалювали й видозмінювали.

Прикрим вважаємо той факт, що в нових програмах не враховували інтеграцію та міжпредметні зв'язки, особистісну спрямованість навчання, що

було заполітизованим. Незважаючи на це, 60-70 – ті роки ХХ ст. слід характеризувати як новий етап розвитку загальноосвітньої школи та університетської географічної освіти. „Це період формування прикладної географії, нових її напрямів – основ ландшафтного аналізу, природокористування та охорони природного середовища України; поєднання кількісних методів із розширенням сфери наукових географічних досліджень; розвитку однорівневої системи вищої освіти, в тому числі географічної; подальшого удосконалення підготовки і розподілу спеціалістів-географів для планової економіки; переходу від вивчення пояснювальної географії до прогнозуючо-конструктивної, концептуальної, що зумовлювалося потребами практики, ускладненням взаємодії між суспільством і природою. У своєму розвитку географія пройшла шлях від дидактики до аналізу, від аналізу до концептуалізації” [5, с. 46].

Поряд із досягненнями аналізованому періодові властиві й недоліки, зокрема: дезінтегрованість географічної освіти, ідеологічність її методів, невідповідність фахового змісту світовим стандартам, середньорівневність, відсутність змагального характеру, рейтингу в оцінюванні знань, урівнюваність, масовість змісту і форм навчально-виховного процесу. Усе це призвело до того, що в кінці 80-х років розпочалася перебудова вищої та середньої спеціальної освіти, головними засадами якої стали розроблення й удосконалення педагогічних технологій, авторських методичних систем навчання, упровадження програмованого навчання, тестового контролю знань, навичок та вмінь, інших прогресивних методів дидактики, а також комп'ютеризація навчального процесу.

Із початком 90-х років ХХ ст. пов'язують новітній етап розвитку географічної освіти у вищих педагогічних навчальних закладах та школах України. „Із проголошенням Декларації про державний суверенітет України (1990) розширюється професійна складова освіти, оновлюється зміст навчальних дисциплін з урахуванням об'єктивної оцінки національної науки, техніки, культури, створюються умови для здобуття додаткових

спеціальностей. Зміст педагогічної і географічної освіти набуває національної спрямованості й деідеологізується” [5, с. 50]. Процеси глобалізації, комп’ютеризації сприяли підвищенню потреб особистості в розширенні знань із географії та вмінь їх застосовувати в життєдіяльності. Окреслюючи завдання географічної освіти, В. Максаковський зазначає: „Звідси випливає і головна мета навчання географії, яку в найузагальненішому вигляді можна сформулювати так: сформувати в свідомості учня науково-об’єктивну картину рідного краю, своєї країни і всього світу й одночасно виховати його як особистість, готову до активної діяльності та застосування здобутих знань і вмінь у різних життєвих ситуаціях” [9, с. 12].

У зв’язку з цим були виокремлені нові вимоги до рівня фахової підготовки вчителів географії, формування стійкої системи вищої географічної освіти, оновлення її змісту й структури. Однак вони не стали вирішальними в побудові навчально-виховного процесу, оскільки були скорочені години на географічні дисципліни як у шкільній, так і у вищій освіті. У 1991 – 1992 навчальному році для вивчення географії передбачено 9,1 % від загальної кількості годин, а в 1995 – 1996 навчальному році – 7,3 %. Нагальною потребою в професійній підготовці майбутнього вчителя географії стало вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду, кращих світових здобутків, упровадження різноманітних науково-організаційних форм діяльності закладів середньої й вищої освіти, заміна авторитарності на демократичні принципи навчання, зміна структури співпраці викладачів та студентів для стимулювання творчості, ініціативності, професіоналізму, відкритості системи географічної освіти на основі нових прогресивних світових концепцій та компетентнісного підходу.

На початку 90-х років, коли Україна стала незалежною державою, розпочалася напружена робота з якнайшвидшого забезпечення шкіл українськими підручниками. З’явилися альтернативні, пробні та інші підручники й навчальні посібники. Одним із перших був підручник

П. Шищенко та П. Масляка „Географія України” (1992). Пізніше вийшов у світ підручник для 9 класу середньої школи „Географія України” А. Сиротенка, Б. Чернова і В. Плахути. Авторами підручника із загальної географії для 6 класу стали О. Скуратович, Р. Коваленко та Л. Круглик; для 7 і 8 класів В. Пестушко, В. Сасихов і Г. Уварова підготували два підручники з географії світу. У 1996 році друкується пробний підручник з географії України П. Масляка та П. Шищенко, а у 1997 році – за редакцією Б. Яценка вийшов підручник з економічної й соціальної географії світу для 10 класу. Для поглибленого вивчення географії України учнями профільних і спеціалізованих класів загальноосвітніх шкіл, коледжів та гімназій рекомендовано посібники Ф. Заставного та О. Шаблія.

Протягом 90-х рр. усі курси географії були забезпечені не лише підручниками, а й робочими зошитами, атласами, контурними картами, хрестоматійними матеріалами („Хрестоматія з географії України” П. Масляка і П. Шищенко), посібниками для контролю за рівнем засвоєння знань учнями. Регулярно виходять часописи „Географія та основи економіки в школі”, газета „Географія. Краєзнавство. Туризм”, науково-методичний журнал „Географія”.

З’являються перші спроби стандартизації освіти взагалі та географічної зокрема. Перший проект стандарту освітньої галузі „Земля” підготовлено 1993 року; у документі зазначено, що наукові знання (основи наук) є важливим, але не єдиним елементом шкільної географії. У її змісті, крім наукових знань про Землю як об’єкта реального світу, повинні бути уявлення про Землю з погляду мистецтва й релігії, а також історично сформовані та усталені норми й правила ставлення людини до Землі. Такий підхід до розуміння змісту географічної освіти суттєво відрізняється від концепції „основ наук”, оскільки Земля як об’єкт вивчення може бути пізнана за допомогою різних форм відображення (наука, мистецтво, релігія тощо). Окреслені вище тенденції почали якісно позначатися на професійній підготовці майбутніх учителів географії.

У зв'язку з утвердженням державної незалежності України, створено умови для формування національної системи освіти з новою структурою й змістом, осмислення вітчизняних подій і персоналій, з'ясування проблем національного виховання й освіти.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні настав новий етап розвитку методики навчання географії, що супроводжувався перебудовою структури й змісту шкільної географії. Затверджено Державний стандарт базової та повної середньої освіти, Концепцію загальної середньої освіти, Концепцію змісту географічної освіти в загальноосвітній школі України, нові стандарти середньої й вищої базової освіти з географії, складено нові навчальні плани, програми та підручники для учнів 6-10 класів середньої школи, відповідно до зміненої кількості навчальних годин. У всіх цих документах посилено особистісно орієнтований підхід до вивчення предмета, в деякій мірі акцентовано увагу на перевагах компетентнісного підходу в географічній освіті.

На сучасному етапі відроджують шкільне краєзнавство, розвивають геоекологічний, гуманістичний і культурологічний напрями, студіюють проблеми диференційованого підходу до навчання географії в старшій школі (профілізація шкільної освіти). Нові шкільні програми з географії створюють у напрямі гуманізації змісту предмета, орієнтації на розвиток особистості учня, інтеграції географічних знань з іншими шкільними дисциплінами, підсилення мотивації навчання з урахуванням національних і регіональних чинників у змісті географічної освіти, розроблення таких засобів навчання, як навчальні комп'ютерні програми, електронні підручники, дидактичні матеріали тощо.

Для першого десятиліття XXI сторіччя характерне реформування змісту й цілей географічної освіти. Нині зміщено акценти з репродуктивного відтворення географічної інформації на розвиток пізнавальної активності й географічного мислення учнів і студентів; уніфікацію змісту фахової підготовки студентів-географів; урахування проблемного підходу до

навчання географії; запровадження в навчальний процес ВНЗ активних методів навчання; інтеграцію з різними географічними та іншими гуманітарними дисциплінами в межах єдиних інтегрованих програм; вибірковості в ознайомленні з різними регіонами світу за проблемного навчання; моделюванні навчального процесу, інноваційності у навчанні.

Отже, розвиток географічної освіти у вищих і загальноосвітніх навчальних закладах зумовлений історичними, політичними, соціальними та національними чинниками. Саме їх поєднання і взаємодоповнення сприяють підвищенню рівня професійної підготовки майбутнього вчителя географії, його компетентності й професіоналізму, проектуванню процесів на майбутнє з урахуванням найкращих елементів набутого національного та зарубіжного досвіду.

Література:

1. Баранский Н. Н. За профессиональные педагогические навыки / Н. Н. Баранский // Науч. сборн. Московского филиала Геогр. Общества СССР. Сер. „Вопросы географии”. / ред. кол. : Н. Н. Баранский, К. К. Марков, Э. М. Мурзаев [и др.]. – М. : Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1951. – Ч. 25 „Высшее географ. образование” – С. 168 – 196.
2. Баранский Н. Н. Исторический обзор учебников географии (1876–1934) / Баранский Н. Н. – М. : Географгиз, 1954. – 502 с.
3. Гоголь Н. В. Мысли о географии : полное собрание сочинений : [в 14 т.] / Гоголь Н. В. – М.; Л. : Изд-во АН СССР (1937–1952). – Т. 8. Статьи. – 1952. – С. 98–106.
4. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст. : енциклопед. видання / упоряд. З. І. Хижняк / за ред. В. С. Брюховецького. – К. : Видав. дім „КМ Академія”, 2001. – 736 с.
5. Криловець М. Г. Фахова та методична підготовка майбутніх учителів географії : теорія і практика [монографія] / Криловець М. Г. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 301 с.
6. Круль В. П. Історія та методика географічної науки : [конспект лекцій] /

Круль В. П. – Чернівці : Рута, 2000. – 84 с.

7. Луговий В. І. Педагогічна освіта в Україні : структура, функціонування, тенденції розвитку / Луговий В. І. / за заг. ред. О. Г. Мороза. – К. : МАУП, 1994. – 196 с.

8. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні і: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.) / Майборода В. К. / за ред. В. І. Лугового – К. : Либідь, 1992. – 196 с.

9. Максаковский В. П. Преподавание географии в зарубежной школе / Максаковский В. П. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 368 с.

10. Мельничук Л. І. Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. І. Мельничук. – К., 2004. – 19 с.

11. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях : [учеб. пособ. для студентов вузов] / [Душина И. В., Пятунин В. Б., Летягин А. А. и др.] / под ред. И. В. Душиной. – М. : Дрофа, 2007. – 509 с.

12. Русова С. Вибрані педагогічні твори : [у 2 кн.] / за ред. : Є. І. Коваленко ; [упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук]. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 1. – 272 с.

13. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Сірополко С. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.

14. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні : Кроки до нового виміру / О. Сухомлинська // Педагогічна газета. – 2002. – № 10–11. – С. 3–4.

15. Шевченко В. Микола Гоголь як географ / В. Шевченко, М. Криловець // Географія та основи економіки в школі – 2009. – № 3. – С. 42–44.

16. Шоробура І. М. Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX – ХХ століття) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Шоробура Інна Михайлівна. – К., 2007. – 452 с.